

KÓRKEM SHÍĠARMALARDA DIALEKTKLIK ETNOGRAFIZMLERDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ (M.NIZANOV SHÍĠARMALARÍ TIYKARÍŇDA)

Xalmuratova Dilbar Yakıpbayevna

*Ájiniyaz atındaġı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı
tayanış doktorantı*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДИАЛЕКТИЧЕСКИХ ЭТНОГРАФИЗМОВ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИИ (НА МАТЕРИАЛЕ М.НЫЗАНОВА)

Xalмуратова Дилбар Якыпбаевна

*докторант (PhD) Нукусского государственного
педагогического института имени Ажинияза*

THE USE OF DIALECTIC ETHNOGRAPHISMS IN WORKS OF ART (BASED ON THE MATERIAL OF M/NYZANOV)

Khalmuratova Dilbar Yakıpbayevna

*PhD student Nukus state pedagogical institute named after
Ajiniyaz*

Annotatsiya: Etnografizmlar har bir xalqning o'ziga xos milliyatini o'zida aks etgan madaniyati sanaladi. Ushbu maqolada badiiy asar ustasi M.Nizanov asarlari tilida qo'llanilgan dialektga xos etnografizmlar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: etnografizm, badiiy asar, dialektik etnografizm, urf-odat, isnonch.

Аннотация: Этнографизмы — культурное явление, отражающее неповторимую национальность каждого народа. В статье рассматриваются диалектно-специфические этнографизмы, используемые в языке произведений мастера художественного творчества М. Низанова. **Ключевые слова:** этнографизм, художественное произведение, диалектный этнографизм, традиция, верование.

Abstract: Ethnographisms are a cultural phenomenon that reflects the unique nationality of each people. This article discusses dialect-specific ethnographisms used in the language of the works of the master of artistic works M. Nizanov.

Keywords: ethnographism, artistic work, dialectical ethnographism, tradition, belief.

Kórkem shıǵarma xalıqtıń aynası bolıp, sóz benen súwret salıw arqalı payda boladı. Hár qanday haqıyqıy kórkem shıǵarma jazıwshı eleginen ótip, saralangán, óz ornına iye bolǵan, xalqımızdın júreginen orın alǵan qunlı, teńi-tayı joq dóretpeler sanaladı. Kórkem sóz sheberi shıǵarmanıń mazmunlı, tásirli, kórkem hám isenimli shıǵıwı ushın ulıwma xalıqlıq tildin barlıq elementlerinen paydalanadı, olar arqalı shıǵarmanı bayıtadı. Usınday shıǵarmanıń kórkem, tásirli, isenimli

shıǵıwında til biliminde qollanılıw sheńberi tar bolǵan, sheklengen, belgili bir aymaq tilinde qollanılıwshı dialektlik sózlerdin ornı júdá ayrıqsha. Dialekt sózler belgili bir aymaq turǵınları tiliniń ózine tán ózgesheligi. Dialektlik etnografizmler belgili bir aymaqtın turmıs tirishiliginiń, úrp-ádet, dástúrleriniń ózgesheligin ózinde sáwlelendiredi.

Etnografizmler áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan bay miyrasımız bolıp, hár bir xalıqtın ózine tán bolǵan turmıs-tárizi, úrp-ádet, dástúrleri,

<https://orcid.org/0009-0003-4738-5446>
dilbarxalmuratova242@gmail.com

milliylikti sáwlelendiriwshi mádeniyatı sanaladı. Etnografizmlerde belgili bir xalıqtıń jasaw tárizine tiyisli bolǵan barlıq dúnyasın kóremiz. Bul etnografizmler olardıń ózine tán bolǵan ayırıqsha belgilerin kórsetedi.

Dialektologiya tarawı etnografiya menen tıǵız baylanıslı. Jáhándegi barlıq xalıqlardıń, etnik birliklerdiń túrli tipleri, olardıń kelip shıǵıwı (etnogenezi), turmıs tárizi, úrp-ádetleri, materiallıq hám mánawiy rawajlanıw dárejesinen qattıy názer, teń halda óz-ara ayırmashılıǵı yamasa ulıwmalıǵı hám uqsaslıǵın, olardıń ayırıqsha qásiyetlerin úyreniwshi arnawlı pán tarawı etnografiya pání lingvistika, atap aytqanda, dialektologiya menen júdá jaqın baylanısta bolıwı tábiyiy hal bolıp tabıladı. Sebebi qanday da bir xalıqtıń turmısı, úrp-ádeti, mádeniyatı, eń dáslep, tildegi sózlerde, málim bir aymaqta jasap atırǵan dialekt, dialekt wákılleriniń sóylewinde óz kórinisin tabadı. [1:9.]

Hár bir xalıqtıń ayırıqsha milliyligin ańlatıwshı leksikalogiyalıq birliklerdiń bir bólegin dialektlik leksika quraydı. Dialektlik leksika málim aymaqqa tiyisli, jergilikli turmıstı sáwlelendiriwi menen etnografizmlerge uqsas bolsa da, dialektlik leksikanıń málim bir bólegi ǵana etnografizm bola aladı [2:35.]

Dialektlik etnografizmler kórkem shıǵarmalarda belgili bir aymaqtıń jasaw tirishiligin, úrp-ádet, dástúrlerin, mádeniyatınıń ózine tán bolǵan belgilerin, tillik ózgesheligin kórsetiw ushın qollanıladı. Qaraqalpaq xalqınıń belgili jazıwshısı M.Nızanov shıǵarmaları óziniń obrazǵa baylıǵı, kórkemliliǵı, sonday-aq tariyxıylıǵı menen hár bir oqıwshınıń súyikli jazıwshısı sanaladı. Jazıwshı shıǵarmaları dialektlik etnografizmlerge oǵada bay sanaladı. Kórkem sóz ustası hár bir dialektlik etnografizmdi júdá sheberlik penen óz ornında qollanıp, qaraqalpaq xalqınıń belgili bir aymaqtaǵı ózine tán bolǵan úrp-ádet, dástúrlerin xalqımız qádirlep, atadan-balaǵa, áwladtan-áwladqa jetkerip kiyatırǵanlıǵın shıǵarmaları arqalı ashıp beredi. Mısalı:

Kelinniń kelgenine de bir jıl bolayın dep tur,- dedi enem. -Ele **jaydaq** kórinedi. Men «**jaydaq**» degenge túsınbedim.

-«Kótermedi» degeni ǵo. Til-suqtan kótermey júrme eken?

-Ha-aw... Endi ne dep ediń?! Anıq «**aq mıtıǵına**» **tap bolsań** óltiredi-ám! Ózimniń balamnıń tımsalında kórdim-ǵo? («Dushpan», 13-b.)

Seni hesh kim aq juwıp, arıw kepinlemeydi. **Jawırını joq kostyum** kiygizip jerge beredi. («Dárbádar», 124-b.)

Soń shıyıqshı bergem bir **jayman** menen bes-altı bawırsaqtı «teberik» dep dásturxanına qaytadan qoydı. («Dushpan», 9-b.)

Berilgen mısaldaǵı **jaydaq** sózi kelinniń hámledar, eki qabat bolmawı mánisinde kelgen bolsa, qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde jaydaq-er-toqımsız, jalańash mánisin bildiredi delingen. [3:300.] **Aq mıtıqqa tap bolıw** etnografizmi adamnıń kózi tiyiw, jaman názeri tiyiw mánisin ańlatadı. Bunda ananıń óz balasınıń keleshegin uwayımlap, oǵan jaman nárese jabısqanın yaǵnıy kóz tiygennen dep túsiniwin kórsetedi. **Aq mıtıqqa tap bolıw** dialektlik etnografizminiń tiykarında diniy isenimler jatadı, yaǵnıy adamnıń tańlanıwı nátiyjesinde payda bolǵan jaman kúshlerdiń, jawız ruwxlardıń jabısıwı dep túsiniledi. Bunda aq reń-kiyeli, mıtıq-jawız, jaman qural. Xalqımızda bul **kóz tiyiw**, **kóziǵiw** dep ataladı hám buǵan xalqımız shın kewlinen isenip, ózlerin jaman kózlerden qorǵaw maqsetinde kóz monshaq, ilgeshek yamasa qızıl reńli narseler taǵıp júredi, qaltasına duz salıp júredi, sonıń menen birge kózikken adamdı hár túrli ámeller menen emleydi. Máselen, úyge birew kelip, sol adamnıń kózi tiygen bolsa, ol ketkennen soń úydiń qapılarınıń tutqışlarına qaynaǵan suw quyıp shıǵadı hám sol suwdı kózikken balaǵa ishkizedi, jáne de sol adamnıń kózi tiydi dep gúmanlansa, onıń kiyiminiń bir shetin alıp, kózikken balanı aylandırıp tútetip shıǵadı. Al, úylerin jaman názerden qorǵaw ushın úyiniń darwaza joqarısına duz, qızıl reńli tawar, úsh múyesh túrindegi tumar, qoshqardıń gellesin qıstırıp qoyadı. Sonday-aq kishkene balalardıń denesinde iyttiń iysiniń shıǵıwın, murnınıń qaptalında tamırdıń kórininiwin **iyttiyme** dep ataydı hám iyttiymesin ketiriw ushın iyttiń awqat jegen tabaǵına shomıldıradı, bunnan balanı iyttiymesini, kóziǵiwi ketedı dep túsiniledi. Jazıwshı bul dialektlik etnografizmlerdi jergilikli koloritti beriw ushın, haqıyqıy turmıstı súwretlew ushın jergilikli xalıqtıń sóylew tilin paydalanıw arqalı shıǵarmanıń isenimliliǵın arttırǵan hám sol aymaqtıń mádeniy miyrasın, tillik ózgesheligin kórsetken.

Kórsetilgen mısaldaǵı **jawırını joq kostyum** dialektizmi qaytıs bolǵan adamdı aqqa orap kiyindiriw mánisinde ayılǵan, yaǵnıy aq tawar onıń kiyimi, onıń hesh qanday belgileri bolmaydı. Bul

dialektizm ádebiy tilde **aq kepin, kepin** túrinde ushırasadı. Xalqımız dástúrlerinde ólgen adamdı shomıldırıp, onı aqqa orap kiyindiriw-bul musulmansılıqtıń shártı dep esaplağan. Bul dástúr haqqında X. Esbergenov bılay deydi: «Dinge iseniwshi qaraqalpaqlar ol dúnyada da usı dúnyadağı sıyaqlı ómir boladı dep esaplap, ólini kepin dep atalatuǵın ayrıqsha kiyimge kiyindiriw jónindegi musulman dástúrin saqlağan. Olardıń túsinipleri boyınsha tiri waqıttıń kiyimi ol dúnyalıq ómir ushın jaramağan. Ol kiyim taza emes. Tuwılǵan waqıttaǵı sıyaqlı ólgen waqıtta da barlıq adamlar bir qıylı kiyimler kiyiwi kerek dep esaplağan. Sonlıqtan da ólgen adamlar ushın aq tawardan kepin tiktirip, erler ushın bunday kiyim úsh bólekten, hayallar ushın bes bólekten tigilgen. Al, náresteler ushın bunday ayırmashılıq joq. Kepinniń aq tawardan tigiliwi minnetli dep esaplağan, óytkeni bul gúnásızlıqtıń, Muhammedti moyınlaǵanlıqtıń belgisi dep esaplağan, bul haqqında quranda hesh nárese ayılmağan... Biraq qaraqalpaqlardıń ertedegi ata-babaları, türk hám basqa da xalıqlar ózleriniń ólilerin kepinsiz, ádettegi kiyimlerin kiygizip kómetuǵın bolǵan». [4:62.] Kórkem sóz ustası bul dialektke tán etnografizm arqalı belgili bir aymaqtıń tillik ózgesheligin, onıń ózine tán bolǵan dástúriy belgisin kórsetiw ushın qollanǵan.

Jayman ataması Shomanay sóylesiminde jayman túrinde ushırasa, Shımbay sóylesiminde shelppek túrinde ushırasadı. Shelppek ataması Kenimex qaraqalpaqları tilinde iyis nan//qudayı gúlshe-qorıqqanda, jaman tús kórgende pisiriletuǵın nan ekenligi ayıladı. [5:11.] B.Qurbanbaeva óziniń arnawlı maqalasında: mayǵa pisirilgen nannıń jayman, jayma, shelppek, iyis nan, sozban, may nan sıyaqlı bir neshe variantları ushırasatuǵınlıǵın aytıp ótedi. [6:65.] Shelppekti xalqımız ata-babalarıńıń jolına quran oqıwda, olardı zıyaratlawǵa barganda, olardıń jolına arnap pisiredi, adamlar jaman tús kórse, túsinde dúnyadan ótip ketken adamdı kórse, shelppek pisirip, iyis shıǵaradı, sonday-aq, toylarımızda da bawırsaq pisiriwden aldın qazanǵa birinshi bolıp shelppek pisiredi, adamlar jaman nárselerden qorǵanıw maqsetinde, jaman tús kórse de shelppek pisirip, jeti adamǵa jeti shelppek tarqatadı. Bulardıń barlıǵı xalqımız tilinde «iyis shıǵarıw» dep ayıladı. Xalqımızda iyis shıǵarıwda shelppek penen qosa bawırsaq ta pisiriledi. Iyis shıǵarıw máresimi hár xalıqta hár túrli tayarlanǵan. Mısalı: Altay xalıqları dástúrinde, iyis shıǵarıw ushın janlıq

soyladı, yamasa góshli awqatlar tayarlanıwı, hesh bolmaǵanda maylı awqatlar, gúlshe hám shelppek tayarlanıwı shárt esaplanǵan. [7:117.] Xorezm máresimlerinde iyis shıǵarıwda bawırsaq pisiriw dástúрге aylanǵan. Aytıwlarǵa qaraǵanda, eger bawırsaq pisirilmese, ruwxlar tınıshsız boladı eken, sebebi bawırsaqtıń iyisi olar ushın tiykarǵı azıq-awqat sanaladı-mısh. Eger de usı azıq tayarlanbasa, árwahlar ash qalıp, birewge zıyan jetkeriwi múmkin. [8:113.] Bul isenimler adamlardı jaman nárselerden qorǵawshı kúsh sıpatında qaraladı.

Juwmaqlap aytqanda, M.Nızanov dialektlik etnografizmlerdi qollanıw arqalı qaraqalpaq tiliniń jádá bay, kóp qırlılıǵın hám aymaqlıq mádeniy ózgesheligin kórsetiw ushın qollanǵan. Sonıń menen birge, jazıwshı bay miyraslarımız bolǵan xalqımızdıń úrp-ádet, dástúrleriniń búgingi kúnde de qádirlenip, óz áhmiyetun joyıtpay, olardıń barlıq waqıtta xalqımızdıń ájayıp miyrasları bolıp qalatuǵının uqtıradı. Bul dialektlik etnografizmler qaraqalpaq tiliniń leksikasın bayıtıwshı bahalı, teńitayı joq miyraslar bolıp qaladı.

Адебиетлар dizimi(Использованная литература/ References):

1. Nurjanov O.E. Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari etnografizmlari. Monografiya. Toshkent, «Bookmany print», 2024.
2. Курбаназарова Н.Ш. Сурхондарё воҳаси тўй маросими этнографизмларининг семантик табиати ва лингвомаданий тадқиқи. Фил. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган дис., Термиз, 2021.
3. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги. Жети томлық. Үшінші том, Нөкис, «Қарақалпақстан», 2023.
4. Есбергенов Х. Қарақалпақлардың гейпара дәстүрлері хақында. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1964.
5. Пирекеева А. Конимех қорақалпоқлари шеваси. Филол. фан. ном. ил. дараж. олиш учун тақдим эт. дис. автореф. Нукус-2012.
6. Қурбанбаева Б. Азық-ауқат атамаларының диалектлік өзгешеликлер менен қолланылыуы. Илим хәм жәмийет, №1, 2020.
7. Бўронов А. Олтойлар. Тошкент, Мухаррир нашриёти, 2017.
8. Снесарев Г.П. Хорезмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. Монография. Ургенч-2018.